

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΟΥΚΑΣ

Δ/ντῆς Ἑλληνικοῦ Τμήματος
Προγράμματος «Μέντωρ» Πανεπ. Λιέγης

**«ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΡΓΟΛΙΚΩΝ ΜΥΣΤΗΡΙΑΚΩΝ ΛΑΤΡΕΙΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΥΣΤΕΡΟΡΡΩΜΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ»**

«Colunt (Romani) et deos ex parte Iovem et Solem, necnon et sacra Matris Deum perficere dicunt», ἔγραφε κατὰ τὰ 350 μ.Χ. ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Expositio totius mundi»¹, βεβαιώνοντας ἔτσι ὅτι τρεῖς περίπου δεκαετίες μετὰ τὴν βάπτισιν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶχε ἀκόμη κερδίσει τὴν μάχην κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας. Ἀπεναντίας μάλιστα: Μετὰ ἀπὸ μία ἀκόμη δεκαετία ἡ θρησκεία τοῦ Ναζωραίου βρισκόταν ἐκ νέου ὑπὸ διωγμὸ ἀπὸ τὸ ἐπίσημο κράτος, τὸ ὁποῖο κυβερνοῦσε σθεναρῶς ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός. Κατὰ τὰ δύο ἔτη, πού ὁ Ἰουλιανὸς κατεῖχε τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ εἰδωλολατρεία κατάρθωσε νὰ ἀναδιοργανωθῇ οὕτως ὥστε, ὅταν τὸ 363 ὁ «ἀποστάτης» αὐτοκράτωρ βρῆκε τὸν θάνατον κατὰ τὴν περσικὴ ἐκστρατεία, ἡ παλαιὰ θρησκεία εἶχε ξανακερδίσει πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐρείσματά της στὸν χῶρον τῶν ἀνωτέρων κυρίως τάξεων, τὰ ὁποῖα εἶχε ἀρχίσει νὰ χάνη κατὰ τὸ πρῶτον μιστὸ τοῦ αἰῶνος. Ὅπως θὰ δοῦμε καὶ κατωτέρω, ἡ ἀριστοκρατία συνέχισε τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ, βασιζόμενη στὶς κατευθυντήριες γραμμὲς πού αὐτὸς εἶχε χαράξει. Ἡ προσπάθειά της αὐτὴ στηριζόταν ἀφ' ἑνὸς μὲν στὴν συνέχιση τῶν μητρωικῶν καὶ ἄλλων συναφῶν μυστηρίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ στὴν λατρευτικὴ συσχέτιση καὶ ταύτιση τῶν γονιμικῶν θεοτήτων μὲ τὶς ἡλιακές².

Φαίνεται πὼς ὁ Ἰουλιανὸς θέλησε νὰ ἀποβάλῃ τὸ «μίασμα» τοῦ χριστιανικοῦ βαπτίσματος, στὸ ὁποῖο εἶχε ὑποβληθῇ σὲ νεαρώτερη ἡλικία, μὲ μιθραϊκὲς τελετουργικὲς προσφορὰς καὶ ἓνα μητρωικὸ ταυροβόλι³. Ὁ παγανιστὴς αὐτοκράτωρ ὅχι μόνον συμμετεῖχε στὰ ἑαρινὰ μυστήρια τῆς

1. Βλ. H. Graillet, *Le culte de Cybèle Mère des Dieux à Rome et dans l'empire Romain*, Paris, 1912, 547 σημ. 4.

2. Βλ. τὸ πρόσφατον ἔργο τῆς Π. Ἀθανασιάδου - Fowden, *Julian and Hellenism. An intellectual biography*, Oxford, 1981.

3. Γρηγ. Ναζ., *Λόγοι*, 4, 52. Βλ. καὶ Graillet, *ὁπ.π.*, 547, σημ. 6.

Μητέρας Θεῶν Ρέας-Κυβέλης, τὰ ὁποῖα συνδυάζει μὲ ἐκεῖνα τῆς Ἑλευσί-
νιας Δήμητρος, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον, πιστὸς στὴν παράδοση τῶν σπουδαιοτέρων
εἰδωλολατρῶν αὐτοκρατόρων, θεωροῦσε τὴν μητρικὴ λατρεία ὡς «πράξη»
πολιτικῆς νομιμοφροσύνης. Τὸ 362, τὴν νύκτα τῆς 27 Μαρτίου, τελευταίας
ἡμέρας τῶν μυστηρίων τῆς Κυβέλης, συντάσσει τὸν περίφημο λόγο του «εἰς
Μητέρα Θεῶν» τὸν ὁποῖο καὶ στέλνει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου
βρισκόταν στὴν Ρώμη προστάζοντας νὰ διαβασθῇ δημοσίως, σὰν νὰ
ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ κυβερνητικὴ ἐγκύκλιο⁴. Ἡ σημασία τῆς μορφῆς τῆς
Μεγάλης Μητέρας Ρέας-Κυβέλης στὴν ὅλη προσπάθεια τοῦ Ἰουλιανοῦ καί,
μετὰ τὸν θάνατό του, τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατείας γιὰ τὴν πλήρη ἀνα-
βίωση τῆς ἐθνικῆς θρησκείας φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ταυροβο-
λίων/κριοβολίων, τὰ ὁποῖα τελέσθηκαν κατὰ τοὺς χρόνους αὐτούς⁵.

Ἀπὸ τὶς 57 ἐπιγραφές τῆς Μ. Ἀσίας, τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἰταλίας
οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν τὴν τέλεση ταυρο-κριοβολίων κατὰ τοὺς Ἰο, ἸΙο καὶ
ΙVο αἰ. μ.Χ., οἱ 48 μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ σχετικὴ ἢ καὶ ἀπόλυτη
ἀκρίβεια, χάρις κυρίως στὴν ἀναφορὰ τῶν ὀνομάτων ὑπάτων καὶ ἄλλων
ἀρχόντων τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ 19, δηλαδὴ ἓνα ποσοστὸ περίπου 40%
ἀνήκουν στὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙVου αἰ.

Οἱ ταυροβολικὲς ἐπιγραφές ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο
εἶναι μόνο δύο καὶ χαραγμένες σὲ δύο μητρικοὺς βωμοὺς οἱ ὁποῖοι
βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Χαλανδρίου, στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ
λεκανοπεδίου Ἀθηνῶν⁶. Οἱ βωμοὶ αὐτοὶ φυλάσσονται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαι-
ολογικὸ Μουσεῖο μὲ ἀρ. καταλογογραφῆσεως 1746 καὶ 1747 καὶ ἔχουν
διαστάσεις 0,37×0,45×0,37 καὶ 0,37×0,40×0,36. Στὶς τέσσερις γωνίες τῆς
ὀριζοντίας ἐπιφανείας τους σώζονται τὰ ἴχνη τεσσάρων λεόντων (μήκους
0,15 καὶ 0,16μ) καὶ στὸ κέντρο τῆς ὑπάρχει μία ὀπὴ (βάθους 0,07 καὶ
διαμέτρου 0,12 μ.), ὅπου πρέπει νὰ τοποθετοῦνταν οἱ δᾶδες. Τὰ δύο μνημεῖα
φέρουν πανομοιότυπη διακόσμηση στὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς πλευρές τους.

Στὴν α' πλευρά τους ἀπεικονίζονται σὲ ἱερατικὴ στάση ἡ Ρέα-Κυβέλη,
ἡ ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε κατωτέρω, ταυτιζόταν μὲ τὴν Δήμητρα, καὶ ἡ Κόρη,
ἐνθρονες καὶ πλαισιωμένες ἀπὸ τὴν Ἑκάτη καὶ ἓναν ἔφηβο Θεό, ὁ ὁποῖος

4. Βλ. G r a i l l o t, ὅπ. π., 547-548.

5. Γιὰ τὸ ταυροβόλιο-κριοβόλιο βλ. τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ R. D u t h o y, *The Taurobolium. Its Evolution and Terminology*, Leyden, 1969 ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρατίθενται κατωτέρω.

6. Γιὰ τοὺς ταυροβολικοὺς βωμοὺς τοῦ Χαλανδρίου βλ. κυρίως M. J. V e r m a -
s e r e n, C.C.C.A., τ. II, σ. 116-118, ἀρ. 389-390. I. καὶ E. Λ ο υ κ ᾱ ς, «Un autel de
Rhéa-Cybèle et la Grande Déesse de Phlysa», *Latomus*, 45 (1986), 392-404. Ἰ. Λ ο υ κ ᾱ ς,
1986 (σπορ.).

εἶναι μᾶλλον ὁ Ἑρμῆς ἢ ὁ Ἰακχος. Ἡ β' πλευρά τους φέρει γλυπτὴ παράσταση χιαστί δαδῶν («δετὰς») ἐκατέρωθεν τῶν ὁποίων εἰκονίζονται πεῦκα καὶ διάφορα ἱερὰ ἀντικείμενα τῶν μητρωικῶν μυστηρίων (οἶνοχόη, φιάλη ὀμφαλωτὴ ἢ κρόταλο, τύμπανο, καλαύρωψ). Στὴν γ' πλευρὰ ἀπεικονίζεται τὸ ἱερὸ ζευγος Κυβέλη-Ἄττις μεταξὺ δύο πεύκων ἀπ' ὅπου κρέμονται μουσικὲς σύριγγες καὶ κρόταλα. Στὴν δ' πλευρὰ τους οἱ βωμοὶ φέρουν τὶς ταυροβολικὲς ἐπιγραφές κατὰ τὶς ὁποῖες τὸν μὲν μὲ ἀρ. 1746 ἀφιέρωσε ὁ «λαμπρότατος» Μουσώνιος, τὸν δὲ μὲ ἀρ. 1747 ὁ μύστης καὶ ἄλλων ἐπιφανῶν λατρειῶν τῆς Ἑλλάδος Ἀρχέλεως.

Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βωμοῦ ἀρ. 1747 ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀρχέλεως ἦταν Ἀθηναῖος ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν ἀλλὰ κατοικοῦσε στὸ Ἄργος, ὅπου ἦταν μνημένος στὰ τοπικὰ μυστήρια:

Ὁ προγόνοις ἐφάμιλλος, ὁ τὴν μεγάλην πλέον αὔξων

Ἀρχέλεως γενεὴν πράξεισι ταῖς ἰδίαις,

ἀντίδοσιν τελετῆς τ(ῆ)ς ταυροβόλου χάριν ἔγνω

βωμὸν ἀναστήσας Ἄττεω ἡδὲ Ρέης.

5 Οὗτος Κεκροπὴν αὖχεϊ πόλιν, οὗτος ἐν Ἄργει

ναιετάει, βίοντον μυστικὸν εὖ διάγων·

αὐτόθι γὰρ κλειδοῦχος ἔφν βασιληΐδος Ἥρης

ἐν Λέρνῃ δ' ἔλαχεν μυστιπόλους δαΐδας.

Δαδοῦχος με Κόρης, βασιλ[η]ῖδος ἱερὰ σηκῶν

10 Ἥρας κλειῖθρα φέρων, βωμὸν ἔθηκε Ρέῃ

Ἀρχέλεως, τελετῆς συνθήματα κρυπτὰ χαράξας

ταυροβόλου, πρῶτον δεῦρο τελειομένης.

Ὡς γνωστόν, ἡ Λέρνη, στίς τελετὲς τῆς ὁποίας εἶχε μνηθῆ ὁ Ἀρχέλεως, ὑπῆρξε ὀνομαστὸ κέντρο μυστηρίων ὅπου, κατὰ τὸν Πausanία, λάμβαναν χώρα τὰ Λέρναια, μυστικὰ δρώμενα πρὸς τιμὴ τῆς Δήμητρος⁷. Ἐχει ὑποστηριχθῆ ὅτι κεντρικὲς μορφὲς τῶν Λερναίων ὑπῆρξαν ἀρχικῶς μόνον ὁ Διόνυσος καὶ ἡ Δήμητρα, ἐνῶ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἀρχαιότητος, εἰσῆχθη καὶ ἡ Κόρη κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων. Ἡ Δήμητρα τῆς Λέρνης ἔφερε τὸ ἐπίθετο *προσυμναία*, τὸ ὁποῖο ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ θεὰ ἀποτελεῖ ὑπόσταση τῆς ἀρχέγονης *ποτνίας*, ἡ ὁποία λατρευόταν καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἡραίου, ἐπάνω ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα, ὅπου ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν Ἥρα κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἡ Ἥρα τοῦ Ἀργους ἐορτάζοταν μὲ τελετὲς παρόμοιες πρὸς ἐκεῖνες τῆς Λερναίας Δήμητρος, μὲ τὴν ὁποία ἀποτελοῦσε συγγενικὴ θεότητα⁸. Τὸ περίφημο

7. Πausanίας II, 36, 7. Βλ. καὶ M. Nilsson, *Guechische Feste*, Leipzig 1906, 288-290, καθὼς καὶ τὰ σχόλια τοῦ N. Παπαχατζῆ στὰ «Κορινθιακὰ» τοῦ Πausanία (σελ. 290 σημ. 1).

8. Βλ. Nilsson, ὁπ.π., 42-45.

Ἑραῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς θεᾶς μὲ τὸ κολοσσικὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀργείου γλύπτη Πολύκλειτου (δεύτερο μισὸ τοῦ Νου αἰ. π.Χ.), περιλάμβανε καὶ μία ὀρθογώνια ὑπόστηλη αἵθουσα, ἡ ὁποία θυμίζει τελεστήριο καὶ παρομοιάζεται πρὸς ἐκεῖνο τῆς Δήμητρος στὴν Ἑλευσίνα.

Ἀπὸ τὶς δύο λατρεῖες, τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Ἥρας, σπουδαιότερη ἦταν ἐκείνη τῆς Ἥρας, ἡ ὁποία ὑπῆρξε καὶ μία ἀπὸ τὶς ὀνομαστότερες τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἀρκεῖ νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι οἱ ἱερεῖες τῆς θεᾶς ἔδιναν τὸ ὄνομά τους στὸ ἔτος καὶ ὅτι τὸ ἀργειακὸ ἡμερολόγιο ὑπῆρξε ἀπὸ τὰ γνωστότερα —καὶ ἐγκυρότερα— τῆς ἀρχαιότητος.

Κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀνθοῦσε στὴν Ἀργολίδα καὶ ἡ λατρεία τῆς Ρέας-Κυβέλης. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται τόσο ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα⁹, ὅσο καὶ ἀπὸ μία ἐπιγραφὴ ἡ ὁποία πιστοποιεῖ τὴν ὀργανωμένη λατρεία τῆς θεᾶς¹⁰. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

Τύχ[η] τῇ ἀγαθῇ.

Θεοὺς μεγάλους μαρτύρομαι (:) - - -

Μητρὶ Θεῶν τὸ ι/- - - - ἐν τῷ κα-(:)

λουμένω Ἀργείοις - - - - -

5 ἱερεὺς διὰ βίου κ[α]τασταθεὶς ὑπὸ τοῦ κοι-(:)

νοῦ τῶν μυστῶν - - - - -

μενος τῆς [- - - - - α - - -

γορᾶς τῆς - - - - -

τ - - - - -

10 - - - - - α - - - - -

- - - - -

- - - - - τ/οὔτο ἐν - - - - -

κ[α]ὶ ἐπὶ(:)ῆμι τοῖς θεοῖς (θ[ε]ιασώταις) (:)

τοῦ τεμένους μυστ - - - - -

15 σαις τοῖς διηνεκῶς - - - - -

θρησκείαις τοῖς θεοῖς - - - - -

αὐτῶν κτήσεως καὶ - - - - -

κύριαι ἃς ἐξεχώρησα - - - - -

οὐδὲν ὀφείλουσιν [- - - - - οὔτε

20 ὁ κῆπος οὔτε ἡ οἰκία - - κατ' οὐ-

δένα τρόπον.

Εἰὺτ[υ]χ[ε]ῖτω τὸ σύσ[τημα](:).

Ἡ ἐπιγραφὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν «οἰκία τοῦ στρατηγοῦ Δημητρίου Τσώκρη» καὶ κάνει λόγον κατὰ κάποιον τρόπο ρητὸ γιὰ λατρεία τῆς Μητέρας Θεῶν Ρέας-Κυβέλης, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὀργανωμένου κλήρου («ἱερεὺς διὰ βίου»), γιὰ «κοινὸν τῶν μυστῶν», γιὰ χῶρο ἀποκρύφων τελετουργιῶν

9. Βλ. Vermaseren, ὁπ.π., 146-147.

10. IG, IV 1, 659. Βλ. καὶ Vermaseren, ὁπ.π., 146, ἀρ. 469.

(«μυστικὸ τέμενος»). Πιστεύεται ἐπίσης ὅτι ἡ ἀναφορὰ στὸ σύσ[τημα], ποὺ γίνεται στὸν τελευταῖο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς, ὑπὸννοεῖ τὴν ὑπαρξὴ μητρικοῦ θιάσου, ὑπόθεσις τὴν ὁποία δὲν ἀπορρίπτει ὁ πολὺς J. M. Vermaseren¹¹.

Ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τοῦ ἼΑργους, ἡ λατρεία τῆς Κυβέλης μαρτυρεῖται ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα καὶ ἐπιγραφές στὴν Ἑρμιόνη, τὴν Τροιζήνα καὶ τὴν Ἐπίδαυρο¹². Ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο μάλιστα προέρχεται καὶ ὁ γνωστὸς ἐνεπίγραφος λίθος μὲ τὰ κείμενα τριῶν ὕμνων: πρὸς ὅλους τοὺς Θεούς, πρὸς τὸν Πᾶνα καὶ πρὸς τὴν Μητέρα Θεῶν. Ὁ ὕμνος εἰς *Μητέρα Θεῶν* τῆς Ἐπιδαύρου ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν P. Maas¹³ στὴν Ἀργεῖα ποιήτρια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ Vου αἰ. π.Χ. Τελεσίλλα, ἐνῶ ὁ K. Münster¹⁴ πιστεύει πὼς οἱ τρεῖς ὕμνοι ἀποτελοῦν ρωμαϊκὲς ἀντιγραφές ποιημάτων τῶν πρωιμωτέρων χρόνων, καὶ πιθανῶς τῆς Τελεσίλλας τῆς ἰδίας.

Ἐπανερχόμενοι στὸν ἸΑρχέλεω, πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ παρατηρήσουμε ὅτι δὲν ὑπῆρξε ὁ μόνος γνωστὸς τελετάρχης ἀρχαίων μυστηρίων ὁ ὁποῖος συνέδεσε τὸ ὄνομά του καὶ μὲ τὶς δύο πόλεις (ἸΑργος - ἸΑθήνα). Ὁ M. Nilsson¹⁵, στὸ σχετικὸ μὲ τὰ *Λέρναια* κεφάλαιο τοῦ κλασσικοῦ ἔργου του γιὰ τὶς ἀρχαιοελληνικὲς ἐορτές, παρωμοίωσε τὴν περίπτωσή του μὲ ἐκεῖνη τοῦ ἱεροφάντη Κλεάδα, ἀπὸ Ἐλευσίνιο πατέρα καὶ Ἀργεῖα μητέρα. Μία ἐπιγραφή, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ χρονολογεῖται στὸν IIο ἢ IIIο αἰ. μ.Χ., ἀναφέρει:¹⁶

*Δηοῦς καὶ Κούρης θεοεῖκελον ἱεροφάντην
κυδαίνων πατέρα στήσσε δόμοις Κλεάδας,
Κεκροπίης σοφὸν ἔρνος Ἑρώτων ᾧ ῥα καὶ αὐτὸς
Λερναίων ἀδύτων ἴσον ἔδεκτο γέρας.*

Ὁ Κλεάδας τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς ταυτίζεται μὲ ἐκεῖνον μίας ἄλλης, χαραγμένης σὲ μία πύλη τοῦ ἸΑργους:

*Τήνδε πύλην λάεσσιν ἐνξέστοις ἀραρυῖαν,
ἀμφοτέρων, κόσμον τε πάτρη καὶ θάμβος ὀδίταις,
τεύξε Κλέης Κλεάδας ἀγανῆς πόσις εὐπατερεῖης,
Λερναίων ἀδύτων περιώσιος ὀργιοφάντης,
τερπόμενος δώροισιν ἀγασθανέων βασιλῆων.*

Ἡ ἐπίδρασις τῶν ἐλευσινίων μυστηρίων στὴν λατρεία τῆς Λέρνης καθὼς καὶ ἡ ἀναφορὰ στὴν περίπτωσις τοῦ Κλεάδα, ἀρκεῖ ἄρα γε γιὰ νὰ

11. V e r m a s e r e n, ὁπ. π., 146.

12. Βλ. V e r m a s e r e n, ὁπ. π., 147-151, ἀρ. 473-480.

13. P. M a a s, Epidaurische Hymnen, Halle, 1933.

14. K. M ü n s t e r, Phil. W., 52 (1932), στ. 95-100 (1039-1046).

15. N i l s s o n, ὁπ. π., 290.

16. IG, III, 718, K a i b e l, Ep. Gr., ἀρ. 866.

στηρίξη σχέση τοῦ Ἀρχελέου μετὰ τὴν Ἐλευσίνα; Κατὰ τὴν γνώμη μας ὅχι· τουλάχιστον ὅχι ἄμεση σχέση. Ἄς μὴ μᾶς διαφεύγῃ ὅτι τὸ ταυροβόλιο τελέσθηκε στὴν Φλύα ὅπου ὑπῆρχε μία ὀργανωμένη λατρεία τῆς Ρέας-Κυβέλης. Ἡ λατρεία αὐτὴ ἀνήκεε στὴν σφαῖρα ἐπιρροῆς τοῦ ἐντοπίου ἱερατικοῦ γένους τῶν Λυκομιδῶν, τὸ ὁποῖο ὀρισμένοι ἐρευνητὲς θεωροῦν ὡς παρακλάδι τῶν Κηρύκων, γένους ποὺ κατεῖχε τὴν δευτέρη θέση στὴν ἱεραρχία τῆς Ἐλευσίνας, μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν Εὐμολπιδῶν¹⁷.

Οἱ Λυκομίδες τῆς Φλύας ἀνήκουν στὰ ἀθηναϊκὰ αὐτὰ γένη ποὺ ἐπιβίωσαν καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος. Παρόντες στοὺς περσικοὺς πολέμους καὶ στὰ ἄλλα σημαντικὰ γεγονότα τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἀποτελοῦν σταθερὸ τόπο ἀναφορᾶς τοῦ Πausanias¹⁸, ὁ ὁποῖος τοὺς συνδέει καὶ μετὰ τὴν διάδοσιν τῶν γονιμικῶν μυστηρίων στὴν Πελοπόννησο, καὶ συγκεκριμένα στὴν Ἀνδανία τῆς Μεσσηνίας. Τὸ γένος αὐτὸ ἀνέδειξε πολιτικούς, στρατιωτικούς καὶ ἱερεῖς, καὶ εἶχε συγκεντρώσει στὰ χέρια τοῦ τὴν πολιτική, οἰκονομική καὶ —κυρίως— θρησκευτικὴ ἐξουσία τοῦ ΒΑ τμήματος τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἀθηνῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν λατρεία τῆς Θήλειας Θεότητος τῆς Γονιμότητος, τὰ κείμενα τοὺς συσχετίζουν καὶ μετὰ τὸν Ἀπόλλωνα ὁ ὁποῖος στὴν Φλύα λατρευόταν σὲ ἓνα *δαφνηφορεῖον*¹⁹.

Πιστεύουμε λοιπὸν ὅτι ὁ Ἀρχέλεως ἐτέλεσε τὸ ταυροβόλιό του στὴν Φλύα, διότι εἶχε ἄμεση σχέση μετὰ τοὺς Λυκομίδες ἱερεῖς τῆς Ρέας-Κυβέλης-Δήμητρος καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος. Τὴν ὑπόθεσίν μας αὐτὴ στηρίζουμε κυρίως σὲ μία ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε στὴν περιοχὴ τῆς Λέρνης καὶ ἡ ὁποία συσχετίζει τὸν Ἀρχέλεο ἀφ' ἑνὸς μετὰ τὰ ἐντόπια μυστήρια τοῦ Διονύσου καὶ τῆς προσυμναίας θεᾶς, καὶ ἀφ' ἑτέρου μετὰ τὸν Φοῖβο, τὸν Ἀπόλλωνα Λύκειο²⁰:

Βάκχω μ[ε] Βάκχον καὶ προσυμναί[α] | θεῶι |
 στάσαντο Δηοῦς ἐν κατηρεφ[εῖ] | δόμω[ι], ||
 τὸν Ἀρχε[λά]ου πα[ῖ]δα ὁ[μ]ών[υ]μ[ον] πατ[ρί] |
 Ταῦτ' ὁ[δ]ε μ' ἐξ[ῆ]ρε ἐν χρόνῳ δ[ά]μα[ρ] κλυ[τ]ῶι |
 5 Βάκχον Α[ν]αίω[ι]. Γ[ῆ]ς δὲ πυρφό[ρ]οι[ς] θεα[ῖ]ς |
 Φοίβῳ Λυκεῖ[ω]ι θ'] -ο[ῦ]νεκα ἀντίτων λ[ά]χοι- |
 δάμα[ρ] μεν[εῖ]με καὶ προσυ[μ]ναῖος λε[ῶ]ς ||
 α[ὐ]τοῦ] τε Φοίβου [π]υρφόρου λ[υ]κοκ[τ]όνο[υ].

Στὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφή ὁ Ἀρχέλεως ἀποκαλεῖται καὶ βάκχος, τίτλος ὁ ὁποῖος πιστοποιεῖ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ γνησίου διονυσιακοῦ στοιχείου στὰ

17. Βλ. τὴν σχετικὴ παράθεση πηγῶν καὶ συζήτηση τοῦ θέματος στὶς μελέτες μας ποὺ ἀναφέρονται ἀνωτέρω, ὑπόσημ. 6.

18. Pausanias IV, 1, 5-9.

19. Ἀθήναιος, X, 424 E-F. Πλούταρχος, Θεμιστοκλῆς, XV.

20. IG, IV 1, 666.

μυστήρια τῆς Λέρνης. Ὅσον ἀφορᾷ ὁμῶς στὸν Ἀπόλλωνα Λύκειο, πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπόσταση τοῦ θεοῦ, ἡ ὁποία σχετίζεται ἀπὸ τὶς πηγές μὲ τὸν πρόγονο τῶν Λυκομιδῶν Λύκο καί, κατ' ἐπέκταση, μὲ τὸ ἱερατικὸ γένος τῆς Φλύας. Ἐξ ἄλλου, ὁ συγκερασμὸς τοῦ Βακχικοῦ καὶ Ἀπολλώνειου στοιχείου, ποὺ μαρτυρεῖ ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή, εἶναι ἀκριβῶς ὁ θεμέλιος λίθος τοῦ ὀρφικοῦ λατρευτικοῦ ὑποβάθρου τῶν μυστηρίων τῆς Φλύας, ὅπου, κατὰ τὸν Πausanias, ὁ Ἀπόλλων λατρευόταν καὶ ὡς Διονυσός (δηλ. ἡ λατρεία του εἶχε ἐπιταχθῇ ἀπὸ τὸν Διόνυσο)²¹.

Νομίζουμε ὁμῶς πῶς διαθέτουμε καὶ ἓνα δεύτερο στοιχεῖο γιὰ τὴν συσχέτιση τοῦ Ἀρχέλαου μὲ τὸ γένος τῶν Λυκομιδῶν καὶ τὶς λατρεῖες του. Πρόκειται γιὰ τὴν παράλληλη ἐξέταση τῆς τελέσεως τοῦ ἄλλου γνωστοῦ ταυροβολίου, ἐκείνου τοῦ Μουσώνιου.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφή τοῦ δεύτερου ταυροβολικοῦ βωμοῦ τοῦ Χαλανδρίου (ἀρ. 1746), ὁ Μουσώνιος τέλεσε τὸ μητρικὸ βάπτισμά του ἐπὶ τῆς ὑπατείας τοῦ Ὀνωρίου καὶ τοῦ Εὐδοίου, στίς 27 Μαΐου 386/7:

*Μετὰ τὴν ὑπατ(εῖαν) Ὀνωρίου καὶ
Εὐδοίου πρὸ ἐξ Καλ(ανδῶν) Ἰουνίων
ἀρχ(οντος;) Ἑρμογένους ἐτελέσθη
ταυροβόλιον ἐν Ἀθήναις, ο[ὗ]-
περ παραλαβὼν Μουσώνιος
ὁ λαμ(πρότατος) τῆς τελετῆς τὸ σύν-
θημα τὸν βωμὸν ἀναί-
θηκα.*

Τὰ ταυροβόλια δὲν τελοῦνταν κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἑαρινῶν μυστηρίων τῆς Κυβέλης (15-27 Μαρτίου), ἀλλὰ συχνὰ συνδυάζονταν μὲ ἄλλες θρησκευτικὲς τελετές²². Γνωρίζουμε ταυροβόλια ἀπὸ τὴν Ἰταλία τὰ ὁποῖα θρησκευτικὲς τελετές²². Γνωρίζουμε ταυροβόλια ἀπὸ τὴν Ἰταλία τὰ ὁποῖα συμπίπτουν μὲ τὴν ἑορτὴ τῆς γονιμικῆς Τριάδος Ceres (Δήμητρα) - Liber (Διόνυσος) - Libera (Κόρη), τοῦ χθόνιου Ἑρμῆ, τῆς Μαίας, τοῦ Δία, κ.λ. Συμφώνως πρὸς τὸ ἀθηναϊκὸ ἡμερολόγιο, ἡ 27 Μαΐου κατὰ τὴν ὁποία ἐτέλεσε ὁ Μουσώνιος τὸ ταυροβόλιο του, συμπίπτει μὲ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ἑορτῆς τῶν Θαργηλίων, ἢ μὲ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο χρονικὸ διάστημα.

Τὰ Θαργήλια, ἢ κατ' ἐξοχὴν ἀθηναϊκὴ ἑορτὴ πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνος, τελοῦνταν τὴν τρίτη ἑβδομάδα τοῦ Μαΐου. Ὁ Ἀθηναῖος²³ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ τελετουργικὸ τους περιγραφόταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δαφνηφορείου τῶν Λυκομιδῶν τῆς Φλύας, συσχετίζοντάς τα ἔτσι μὲ τὸ μεγάλο

21. Πausanias, I, 31, 4.

22. Βλ. Duthoy, ὁπ.π.

23. Ἀθηναῖος, X, 424 E-F.

ιερατικὸ γένος: «ὁ δὲ Ἀπόλλων οὗτός (=ὁ Δῆλιος) ἐστὶν ὃ τὰ Θαργῆλια ἀγούσι, καὶ διασώζεται Φλυῆσιν ἐν τῷ δαφνηφορείῳ γραφὴ περὶ τούτων». Ὁ Μουσώνιος θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ συμμετάσχη σὲ δύο μεγάλες ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις στὶς ὁποῖες οἱ Λυκομίδες διαδραμάτιζαν τὸν βασικὸ ρόλο. Ἡ ἐνέργειά του αὐτὴ ἐγγράφεται κατὰ θαυμάσιο τρόπο στὸ γενικώτερο κλίμα τοῦ IVου αἰ., ὅταν παλαιὰ ἱερατικὰ γένη καὶ ρωμαῖοι ἀριστοκράτες ἀλληλοὑποστηρίζονταν γιὰ τὴν διατήρηση τῶν πατροπαράδοτων ἀξιῶν. Ἐδῶ θὰ ἔπρεπε μάλιστα νὰ τονίσουμε ὅτι ἔχει προταθῇ ἡ ταύτιση τοῦ λαμπρότατου Μουσώνιου μὲ δύο ἐξέχουσες προσωπικότητες τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ IVου αἰ.: τὸν *Mussonius vir clarissimus et magister et officiorum* τὸν ὁποῖο ὁ Codex Theodosianus συσχετίζει μὲ τὰ γεγονότα τοῦ 357 μ.Χ. ἢ καὶ μὲ τὸν *Athenis Atticis magister rhetoricus* τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελῖνος κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βαλεντινιανοῦ Α' (364-375 μ.Χ.).²⁴

Ἡ σύνδεση μητρικῆς θυσίας μὲ ἀπολλώνεια ἐορτὴ ἐξηγεῖται τόσο ἐκ θρησκευτικῆς, ὅσο καὶ ἐξ ἰδεολογικῆς ἀπόψεως. Κατ' ἀρχήν, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ Ἀπόλλων τῶν Θαργῆλιων καὶ τοῦ Δαφνηφορείου εἶχε διατηρήσει ἓνα ἀναμφισβήτητο γονιμικὸ χαρακτῆρα παρόμοιο σὲ ὠρισμένα σημεῖα μὲ ἐκεῖνο τῶν μητρικῶν μυστηρίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ Κυβέλη καὶ ὁ Ἄττις λατρεύονταν ὡς θεότητες τῆς κοσμικῆς καὶ οὐρανίας ἀρμονίας, ὅπως ὑπῆρξε ὁ Ἀπόλλων θεὸς τοῦ Ἡλίου.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ συγγένεια, ἡ ὁποία ἀποδεικνύεται κατὰ τοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς χρόνους δυνατώτερη ἀπὸ τὴν τελετουργικὴ τους διαφορὰ καὶ ἀντιπαράθεση, ἡ Φρυγικὴ θεὰ καὶ ὁ Ἀπόλλων ἐνσάρκωναν μαζὺ ὅλο τὸ πολιτικὸ-ἰδεολογικὸ οἰκοδόμημα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἔτσι ὅπως αὐτὸ δημιουργήθηκε μὲ τοὺς ἀγῶνες τῶν δημοκρατικῶν χρόνων καὶ μὲ τὸ διοικητικὸ νομοθετικὸ ἔργο τῶν αὐτοκρατόρων. Ἡ Κυβέλη ὑπῆρξε ἡ ρωμαϊκὴ «ἐθνικὴ» θεὰ, στὴν ὁποία στηρίχθηκε τὸ ρωμαϊκὸ κράτος, ὅταν ἡ ἐπεκτατικὴ του πολιτικὴ περνοῦσε σοβαρὴ κρίση²⁵. Ἐπὶ πλεόν, μὲ τὶς ἐορτές της τὶς γνωστὲς ὡς «Μεγαλήσια» ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν τοὺς πατρικίους ἀπογόνους τοῦ Αἰνεῖα —θεὰ τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε ἡ Κυβέλη— νὰ ἐπιβάλλουν μία ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς σχέσεως πολιτεία-θρησκεία. Ὁ Ἀπόλλων ἦταν ὁ κατ' ἐξοχὴν αὐτοκρατορικὸς θεὸς-ἥλιος ὁ ὁποῖος χάρισε στὸ κράτος τὸ ἀναγκαῖο ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴν διατήρηση τῶν ἀξιῶν τῆς εὐκοσμίας καὶ ἀρμονίας τῶν τάξεων²⁶. Ὑπῆρξε ὁ

24. Βλ. W. Ensslin, λ. Musonius (5), RE, 16.1 (1933), 898.

25. Βλ. μετὰ τὸν P. Lambrechts, «Cybèle divinité étrangère ou nationale?», Bulletin de la Soc. Roy. Belge d'Anthrop. et de Préh., 62 (1951), 44-60.

26. Βλ. τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, München, 1912, 74-76, 296-297.

λαμπρὸς ἀναξ τῆς ἀπόλυτης κοσμικῆς εὐρυθμίας τοῦ ὁποίου τὴν ἀρχετυπικὴ ιδιότητα τοῦ φωτὸς μονοπωλοῦσαν οἱ ἀριστοκράτες *clarissimi*, οἱ λαμπρότατοι τοῦ IVου αἰ., ὅπως ὁ Μουσώνιος. Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι γνωρίζουμε πράγματι περιπτώσεις ὅπου διακεκριμένοι Ρωμαῖοι πιστοὶ στὶς πατροπαράδοτες ἰδεολογικο-θρησκευτικὰς ἀξίες, συνέδεσαν τὸ ταυροβολικὸν τοὺς βάπτισμα μὲ τὰ πιστεύω τους: παραδείγματος χάρι, τὸ 383 ὁ Quintus Clodius Flavianus, ἐτέλεσε τὸ ταυροβόλιόν του στὶς 5 ᾿Απριλίου ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ θεοῦ ἡλίου, τοῦ ὁποίου ἦταν ἱερέας· φαίνεται μάλιστα πὼς στὴν θυσία συμμετείχε καὶ ἡ σύζυγός του, ἱέρεια τῆς Κυβέλης.

Ὁ Ἀρχέλεως λοιπόν, πρέπει νὰ ἐντάσσεται σὲ αὐτὴ τὴν τάξιν τῶν ἀριστοκρατῶν-τελεταρχῶν, ἡ ὁποία ἀγωνιζόταν μὲ κάθε μέσο γιὰ τὴν ἐπιβίωσιν τῶν ἐθνικῶν, ἐλληνορωμαϊκῶν ἀξιών. Ἡ τάξις αὕτη βρῆκε, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἕναν γενναῖον ἀντιπρόσωπον στὸ πρόσωπον τοῦ Συμμάχου. Στὴν Ρώμην, καὶ τὴν Ἰταλίαν γενικώτερα, δημιουργήθηκε μίαν δραστήριαν κίνησιν μὲ μέλη συγκλητικούς, πολιτικούς, διανοούμενους, φιλοσόφους, κλ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Σύμμαχον, ἡγετικὴ μορφή ἀναδείχθηκε καὶ ὁ Vettius Agorius Pretextatus, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀποφασισμένους ἀρχηγοὺς τοῦ ἀντι-χριστιανικοῦ κόμματος τὸν ὁποῖον ὁ J. M. Vermaseren ἀποκαλεῖ «a fierce champion of the preservation of the old Roman cults»²⁷. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἐπιταφίου της, πολύτιμη βοηθὸς του σὲ αὐτὸ τὸν ἀπεγνωσμένο καὶ ἥρωικὸν ἀγῶνα ἦταν ἡ σύζυγός του Fabia Aconia Paulina, ἡ ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μητρικὸν ταυροβόλιον, ὑπῆρξε μύστις τῶν μυστηρίων τῆς Δήμητρος τῆς Ἐλευσίνας, τῆς Ἐκάτης τῆς Αἰγίνας καὶ τῆς Τριάδος Δήμητρα - Διόνυσος - Κόρη τῆς Λέρνης²⁸:

Fabiae Aconiae Paulinae c(larissimae) f(eminae)

filiae Aconif[i] Catullini v(iri) c(larissimi) ex praef(ecto)

[et consule ord(inarii)]

uxori Vetti Praetextati, v(iri) c(larissimi) preaf(ecti)

[et consulis designati]

Sacratae apud Eleusinam Deo Iaccho Cereri et

[Corae]

Sacratae apud Laernam Deo Libero et Cereri et

[Corae]

27. V e r m a s e r e n, ὁπ.π., 109-110. Γιὰ τὸν παγανισμὸν καὶ τοὺς κυρίους ἐκπροσώπους του κατὰ τὸν 4ο μ.Χ. βλ. μεταξὺ ἄλλων: H. B l o c h κ.ἀ., *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, 1963. J. F. M a t t h e w s, «Symmachus and the Oriental Cults», *J.R.S.*, 63 (1973), 175-195. F. P a s c h o u d, «Réflexions sur l' idéal religieux de Symmaque», *Historia*, 14 (1965), 205-235.

28. CIL, VI, 1779. Βλ. καὶ D u t h o y, 21 ἀρ. 29. V e r m a s e r e n, ὁπ.π., 510.

Sacratae apud Aeginam Deabus, tauroboliatae,

[Isiacae,

hierophantiae Deae Hecatae Craeco sacrae

[Deae Cereris.

Ἀπ' ὅλες τίς μητρωικὲς ταυροβολικὲς ἐπιγραφὲς ποὺ διαθέτουμε, αὐτὴ τῆς Fabia Aconia Paulina (περίπου 370 μ.Χ.) παρέχει τίς περισσότερες ἀναφορὲς σὲ μυστηριακὲς τελετές. Ἡ ἐπιγραφή βεβαιώνει πὼς ἡ σύζυγος τοῦ Vettius Agorius Pretextatus ἦταν «ἱέρεια» τῶν ἐλληνικῶν μυστηρίων, τίτλος ὁ ὁποῖος θὰ ὑπῆρξε μᾶλλον τιμητικὸς ἢ θὰ ὑποδηλοῖ μύηση ἀνωτέρου βαθμοῦ.

Ἡ Fabia Aconia Paulina εἶναι σύγχρονη τοῦ Ἀρχελέου, τοῦ ὁποῖου τὸ ταυροβόλιο τελέσθηκε πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Μουσώνιου (386/7 μ.Χ.). Οἱ δραστηριότητες καὶ τῶν δύο προσδιορίζονται στὴν Ἀργολίδα, στὸ προπύργιο τῆς ἐθνικῆς θρησκείας ἕως τὸ ἔσχατο σημεῖο τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΟΥΚΑΣ

R É S U M É

I o a n n i s L o u c a s, «Sur les cultes à mystères d'Argolide à l'époque romaine tardive»

L' auteur procède à une présentation synthétique des cultes à mystères d' Argolide du 2e au 4e s. ap. J.-C. parmi lesquels figurent notamment les cultes d' Héra à Argos, de Déméter et de Dionysos à Lerne et de la Grande Mère Rhéa-Cybèle, vénérée dans toute l' Argolide. Un examen des sources littéraires, épigraphiques et archéologiques montre que les mystères païens florissaient en Argolide jusqu' à l' extrême fin du 4e s. ap. J.-C. grâce notamment au soutien de l' aristocratie romaine et grecque du Peloponnèse, laquelle avait des liens étroits avec le centre métroaque d' Attique, Phlya.